

Γραμματική της κοινής των Ελλήνων γλώσσας: η διαχείριση της γραμματικής παράδοσης*

ΕΛΕΝΗ ΚΑΡΑΝΤΖΟΛΑ

Ο ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ της πρώτης γνωστής μας γραμματικής της κοινής νεοελληνικής, ο κερκυραίος ιερωμένος Νικόλαος Σοφριανός¹, ήταν εξέχουσα μορφή του κύκλου λογίων της Βενετίας, οι οποίοι στο γύρισμα του 16ου αι., έστρεψαν, με συντονισμένο τρόπο, την προσοχή τους στην ομιλουμένη. Θυμίζω τα ονόματα των Δαμασκηνού Στουδίτη, Καρτάνου, Μαργούνιου, Νούκιου, Πηγά. Αν και υπηρετούσαν τα ιδεώδη της ουμανιστικής παιδείας ως δόκιμοι αντιγραφείς και προμηθευτές χειρογράφων, εκδότες κλασικών κειμένων και, συχνά, διδάσκαλοι της αρχαίας ελληνικής, εμπνεύστηκαν συγχρόνως από τη στροφή της Αναγέννησης προς τον λαϊκό πολιτισμό και τη λαϊκή γλώσσα. Η βούληση των λογίων της Βενετίας να προαγάγουν την κοινή νεοελληνική γλώσσα σε όργανο παιδείας² αποτυπώνεται με ενάργεια στο συγγραφικό-εκδοτικό πρόγραμμα του ίδιου του Σοφριανού. Ο *Παιδαγωγός* του, η μετάφραση δηλαδή του ψευδο-πλουτάρχειου *Περί παιδων αγωγής* αποτελεί κατ' ουσίαν την πρώτη (πλήρη) μετάφραση αρχαίου έλληνα συγγραφέα στη δημοτική³. Κατά τον ίδιο τρόπο η *Γραμματική της κοινής των Ελλήνων γλώσσας* που συνέταξε, και η οποία θα με απασχολήσει στη συνέχεια, είναι η πρώτη συστηματική καταγραφή και απόπειρα οργάνωσης των δεδομένων της καθομιλουμένης.

Επιθυμία του Σοφριανού, όπως προκύπτει από την προσφώνηση, ήταν να κωδικοποιήσει την κοινή σε μια Γραμματική που θα περιείχε τρία μέρη –Μορφολογικό, Ορθογραφικό και Συντακτικό– και σε ένα Λεξικό. Το έργο φαίνεται ότι προοριζόταν για τον μαθητικό πληθυσμό των Επανήσων, όπου το εκπαιδευτικό σύστημα που είχαν επιβάλει οι Βενετοί επέτρεπε, παράλληλα με τη διδασκαλία της λατινικής και της ιταλικής, τη διδασκαλία της ελληνικής (αρχικά σε εκκλησίες και μετόχια, σε ιδιωτικά σχολεία ή σπίτια, αργότερα και στο ίδιο το δημόσιο σχολείο). Το *terminus ante quem* συγγραφής της οριστικής μορφής του Μορφολογικού μέρους –του μόνου που παραδίδεται–, αλλά και της πρώτης γραφής των δύο άλλων μερών, είναι το 1550, κατά το οποίο πέθανε ο καρδινάλιος Ιωάννης Λοθαρίγγιος, στον οποίο ο συγγραφέας προσφωνούσε το έργο (Σοφριανός 1977, 158). Για λόγους ωστόσο που δεν μπορούμε να διερευνήσουμε εδώ, η *Γραμ-*

ματική του Σοφριανού έμεινε άγνωστη στο ευρύ κοινό μέχρι το 1870 που την εξέδωσε ο Émile Legrand⁴.

Στη συνέχεια της μελέτης δεν θα διερευνήσω το ιδεολογικό και πνευματικό πλαίσιο που παρήγαγε και δεξιώθηκε το εγχειρίδιο αυτό. Δεν θα ασχοληθώ επίσης με τη συνεισφορά της *Γραμματικής* του Σοφριανού στη γνώση μας για την ιστορία της γλώσσας· ούτε με την ποιότητα της τυποποίησης ή ζητήματα εσωτερικής συνέπειας του γραμματικού⁵. Δεν θα αξιολογήσω, με άλλα λόγια, την εικόνα για τη μορφολογία της νεοελληνικής που αποτυπώνει ο Σοφριανός, συγκρίνοντας την με τη γλώσσα των συγχρόνων του ή και με το δικό του γλωσσικό όργανο λ.χ. στον *Παιδαγωγό*. Το κεντρικό ερώτημα στο οποίο θα προσπαθήσω να απαντήσω σχετίζεται με τις θεωρητικές καταβολές και οφειλές της. Σε ποια γραμματική παράδοση εντάσσεται; Από πού αντλεί τις διακρίσεις και τις κατηγορίες της; Σε ποια μορφή παραλαμβάνει το θεωρητικό της οπλοστάσιο; Πώς το διευθετεί και τι επινοεί; Ποια είναι, με δυο λόγια, η συνεισφορά της στην ιστορία, όχι της γλώσσας αυτή τη φορά, αλλά της γραμματικής τέχνης; Τα ερωτήματα αυτά –τα οποία ασφαλώς αντανακλούν μια πολύ νεότερη αντίληψη για την παραγωγή και διακίνηση των επιστημονικών γνώσεων, ενδεχομένως ξένη ως προς την εποχή που μας ενδιαφέρει– μας υποχρεώνουν να διερευνήσουμε τον «ορίζοντα» του συγγραφέα, τη σχέση δηλαδή της γραμματικής του με τις γραμματικές της αρχαίας ελληνικής καθώς και των νεολατινικών γλωσσών που κυκλοφορούσαν την εποχή εκείνη σε χειρόγραφο και έντυπη μορφή, αλλά και ευρύτερα με την ελληνολατινική γραμματική παράδοση, μέσα στην οποία, όπως θα προσπαθήσω να δείξω, εγγράφονται και οι πρώτες και οι δεύτερες.

Για να ξεκινήσουμε με τις γραμματικές της αρχαίας ελληνικής, δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι την περίοδο που ο Νικόλαος Σοφριανός συγγράφει τη *Γραμματική* του κυκλοφορούν στη Βενετία, καθώς και σε άλλες πόλεις της Ιταλίας και της αλλοδαπής, ανατυπώσεις ή επανεκδόσεις των γραμματικών της αρχαίας ελληνικής που είχαν σημειώσει τεράστια επιτυχία στο δεύτερο μισό του 15ου αι., όπως φαίνεται και από το πλήθος των χειρογράφων που τις διασώζουν⁶. Πρό-

κειται για τα *Ερωτήματα* του Μανουήλ Χρυσολωρά (1350-1415), τα Τέσσερα Βιβλία της *Γραμματικής* του Θεόδωρου Γαζή (1400-1475), τα *Ερωτήματα συνοπτικά των οκτώ του λόγου μερών* του Δημητρίου Χαλκοκονδύλη (1423-1490) και την *Επιτομή των οκτώ του λόγου μερών* του Κωνσταντίνου Λάσκαρι (1434-1501)⁷.

Η μόνη γνωστή σε μένα απόπειρα συσχέτισης της *Γραμματικής* του Σοφριανού με εκείνες του 15ου ανήκει στον Γιάννη Ν. Ηλιούδη (1989). Στο σύντομο σημείωμά του, έχοντας αναγάγει τη διάταξη της γραμματικής ύλης και τη διατύπωση των ορισμών σε αποφασιστικής σημασίας κριτήριο, ο συγγραφέας αποφαίνεται ότι «ο Νικόλαος Σοφριανός προκειμένου να συγγράψει την πρώτη γραμματική της κοινής νεοελληνικής,

βάση των προταθέντων κριτηρίων. Η συστηματική αντιπαράβολή της *Γραμματικής* του Σοφριανού με τις τέσσερις γραμματικές του 15ου αι.⁸ δείχνει ότι το μόνο που θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι οφείλει κατ' αποκλειστικότητα στην *Επιτομή* του Λάσκαρι είναι η γενική μορφή του έργου: ο Χρυσολωράς και ο Χαλκοκονδύλης έχουν προκρίνει την παιδαγωγικότερη οργάνωση της ύλης σε ερωταποκρίσεις, ενώ το 1ο βιβλίο της *Γραμματικής* του Γαζή, το περιεχόμενο του οποίου αντιστοιχεί στο περιεχόμενο του κυρίως μέρους των άλλων, είναι πιο συνοπτικό, ένα είδος θα λέγαμε επιτομής της επιτομής.

Ως προς τη διάταξη της ύλης, το μόνο στοιχείο που φαίνεται να δικαιολογεί μια στενότερη συσχέτιση Σοφριανού-Λάσκα-

είχε ως πρότυπο, και εν πολλοίς μετέφρασε, την *Επιτομή των οκτώ του λόγου μερών* του Κωνσταντίνου Λασκάρεως» (1989, 417 – οι υπογραμμίσεις δικές μου). Επισημαίνει επίσης ότι «οι δύο γραμματικές εμφανίζουν μεγάλη ομοιότητα κατά τις διακρίσεις, ενώ προβάλλουν εν πολλοίς και τα ίδια παραδείγματα» (1989, 416). Έτσι ο αρχικός ισχυρισμός του Ηλιούδη ότι «ο Σοφριανός δεν εργάστηκε ανεξάρτητα από την παράδοση των εκδεδωμένων γραμματικών της ελληνικής», συρρικνώνεται στην κατά λέξη μεταφορά στην κοινή νεοελληνική ενός συγκεκριμένου εγχειριδίου της αρχαίας ελληνικής, συμπτωματικά(:) του πλησιέστερου χρονικά στον κερκυραίο λόγιο. Ο συγγραφέας της πρώτης γραμματικής της δημοτικής γλώσσας, ο διανοούμενος που εκπλήσσει με τον επαναστατικό, κατά τη διατύπωση του Vitti (1966, 32-33), για το περιβάλλον του τρόπο σκέψης και δράσης είναι απλώς μεταγλωττιστής του Λάσκαρι; Όχι πως αυτό καθεαυτό το γεγονός, σπεύδω να διευκρινίσω, δεν συνιστά τομή. Δηλώνοντας προκαταβολικά τις επιφυλάξεις μου για την άγρια του προτύπου, ιδίως κατά την εποχή για την οποία συζητάμε, δεν μπορώ εντούτοις να αντισταθώ στον πειρασμό να εξετάσω την αλήθεια του ισχυρισμού του Ηλιούδη στη

ρι είναι η ασυνήθης –περιορισμένης ωστόσο σημασίας– εμφάνιση του κεφαλαίου «περί προσωδίων» μεταξύ του «περί ονόματος» και του «περί άρθρου». Αντένδειξη, και μάλιστα ισχυρή, συνιστά η απόκλιση των δύο γραμματικών σε εκείνα ακριβώς τα σημεία στη διάταξη της ύλης τα οποία χαρακτηρίζουν περισσότερο την *Επιτομή* του Λάσκαρι. Ολοκληρώνοντας λ.χ. την ενότητα «περί κλίσεως ή διαίρεσης του ονόματος», και προτού κάνει τη γενική παρουσίαση των συζυγιών του ρήματος, ο Λάσκαρις αναφέρεται στις «καταλήξεις των επιθέτων» (το ίδιο και ο Χαλκοκονδύλης). Ο Σοφριανός, αντίθετα, συνεχίζει με τα κεφάλαια «περί των παραγώγων» και «περί των υποπεπτωκότων ειδών» του ονόματος, τα οποία στον Λάσκαρι έπονται των άκλιτων μερών (προθέσεων, επιρρημάτων και συνδέσμων), με τα οποία παραδοσιακά κλίνει το μορφολογικό μέρος των γραμματικών, ήδη από την *Τέχνη Γραμματική* του Διονυσίου του Θρακός. Ούτε ακολουθεί τον Λάσκαρι ως προς την προσθήκη του σχοινωτενούς κεφαλαίου «περί της συγγενείας των χρόνων» πριν από το «περί αντωνυμιών». Στα κρίσιμα αυτά σημεία διάταξης των οκτώ μερών του λόγου, η οποία αποτέλεσε αντικείμενο ατέρμονων φιλοσοφικών συ-

ζητήσεων, ο Σοφιανός βρίσκεται σαφώς εγγύτερα στον Θεόδοωρο Γαζή, με τον οποίο επιπλέον μοιράζεται την τηλεγραφική παράθεση των άκλιτων μερών του λόγου, χωρίς στοιχεία σχετικά με τη σύνταξή τους.

Μια σύντομη, τέλος, περιήγηση στη διατύπωση των ορισμών και στα παραδείγματα που εικονογραφούν τις διακρίσεις αρκεί για να καταδείξει ότι δεν υπάρχει κανένας ιδιαίτερος λόγος να θεωρηθεί πρότυπο του Σοφιανού η *Επιτομή* του Λάσκαρι. Απλούστατα, γιατί το θεωρητικό λεξιλόγιο που χρησιμοποιείται στις τέσσερις γραμματικές είναι ταυτόσημο. Η πρώτη του συστηματική αποτύπωση βρίσκεται ασφαλώς στην *Τέχνη Γραμματική* του Διονυσίου του Θρακός, η συγγραφή της οποίας πρέπει να τοποθετηθεί μεταξύ 2ου π.Χ. αι. (για τα κεφάλαια 1-10) και 3ου-4ου μ.Χ. (για τα κεφάλαια 11-20)⁹. Όσο για τα κλιτικά παραδείγματα, αντλούνται από ένα δεύτερο ογκώδες συμπλήρωμα, του 4ου-5ου αι. μ.Χ., τους *Κανόνες* του Θεοδοσίου. Γενεές επί γενεών, θα εξοικειωθούν με την κλίση της πρώτης συζυγίας των βαρυντόνων της αρχαίας ελληνικής, μέσω του ρήματος *τύπτω* (πριν πάρει τη σκντάλη το *λύω*)· αντίστοιχα, ο *Αινείας*, η *μούσα*, ο *λόγος*, η *οδός*, το *βήμα*, ο *Δημοσθένης* κ.ά. δεν απουσιάζουν από καμία γραμματική — με τη μόνη διαφορά ότι, εντεύθεν του Χρυσολωρά, τα δεκάδες παραδείγματα κλίσης των ονομάτων, μαζί με τους κανόνες τους, θα περιοριστούν δραστηκά, αφού θα οργανωθούν σε τέσσερις ισοσύλλαβες, μία περιττοσύλλαβη και πέντε συνηρημένες κλίσεις.

Εν κατακλείδι, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι οι διαφορές που διαπιστώνονται μεταξύ των υπό συζήτηση γραμματικών είναι οι αναμενόμενες, ενώ οι ομοιότητές τους είναι τόσες και τέτοιες, ώστε επιβάλλεται να αναθεωρήσουμε το συμπέρασμα του Ηλιούδη. Χωρίς να συζητήσουμε την υπόθεση της αναγωγής τους σε ένα κοινό πρότυπο¹⁰, είναι αναμφίβολο ότι τα αρχικώς διακριτά και συμπληρωματικά κείμενα της *Τέχνης* και των *Κανόνων*, συναιρούνται στο πέρασμα του χρόνου —και υπό την επίδραση των επώνυμων και ανώνυμων βυζαντινών σχολιογράφων— στον τύπο εγχειριδίου που αντιστοιχεί στο Μορφολογικό μέρος της *Γραμματικής* του Σοφιανού και των αναγεννησιακών γραμματικών ευρύτερα (σε εκείνες βέβαια είναι πιο αισθητή η επίδραση του μνημιώδους έργου του Απολλώνιου του Δύσκολου στη σύνταξη). Από την αρχική συμπαράθεση των δύο έργων —η πλήρης κλίση του ρήματος *τύπτω* συσταχώνεται ως παράρτημα της *Τέχνης Γραμματικής*— οδηγούμαστε σταδιακά στην *αμαλγαμοποίηση* του υλικού. Η πρωιμότερη ένδειξη της εξέλιξης αυτής μπορεί, πιστεύω, να εντοπιστεί στα Προλεγόμενα του οικογενειακού διδασκάλου Γεωργίου Χοιροβοσκού —που φέρεται να έζησε από τα μέσα του 8ου μέχρι το πρώτο τέταρτο του 9ου αι. (Lallot 1989, 33)— στους *Κανόνες* του Θεοδοσίου (G. G. IV). Αυτός ο τύπος εγχειριδίου γραμματικής, που θα εγκατασταθεί στα ελληνικά γράμματα μέχρι και τις μέρες μας, δεν είναι τίποτε άλλο από το αποτέλεσμα συνεχών προ-

σθηκών, αφαιρέσεων και διευθετήσεων αυτοτελών πραγματειών, από μέρους των επαγγελματιών γραμματικών (καθώς και των διδασκόντων, αντιγραφών και εκδοτών), ο καρπός μιας *σωρευτικής*, κατά βάση, διαδικασίας ανάπτυξης της μεταγλωσσικής μας γνώσης.

Στην περίπτωση του Νικόλαου Σοφιανού, η σύνταξη γραμματικής της κοινής νεοελληνικής είναι κατά τι συνθετότερη. Παρά τη «θυγατρική της σχέση με την αρχαία ελληνική», η κοινή της εποχής του παρουσιάζει σημαντικές αλλαγές, σε όλα τα γλωσσικά υποσυστήματα. Τα νέα εμπειρικά δεδομένα πρέπει να περιγραφούν μέσω μεταγλωσσικών κατηγοριών που έχουν προκύψει από τη μελέτη παλαιότερων φάσεων της γλώσσας. Οι κληροδοτημένες μεταγλωσσικές κατη-

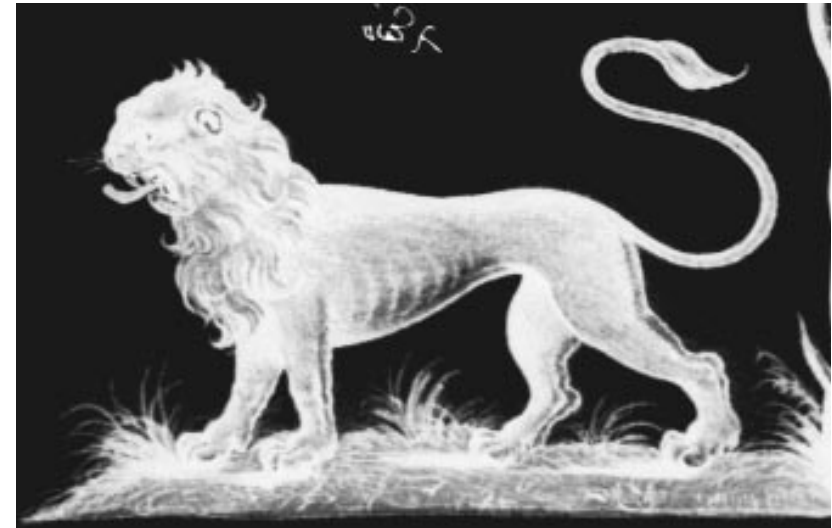
γορίες θα αποδειχτούν αρκετά ευρύχωρες ώστε να στεγάσουν το νέο γλωσσικό υλικό. Μερικά παραδείγματα νομίζω ότι θα εικονογραφήσουν καλύτερα τους ισχυρισμούς μου: Τα συνηρημένα ρήματα θα αναδιοργανωθούν σε δύο μόνο κλίσεις. Το σύστημα των εγκλίσεων παραμένει ως έχει· αντί των συνθετικών όμως τύπων της ευκτικής, που έχει εξαφανιστεί από νωρίς, του απαρεμφάτου, που από τον 12ο αι. εμφανίζεται όλο και σπανιότερα, και της υποτακτικής¹¹, παραθέτει τους περιφραστικούς σχηματισμούς *άμποτε να έγραφα*, *να γράφω* και *εάν γράφω* αντίστοιχα. Ενδιαφέρει να επισημάνουμε ότι η παράλειψη, απαλοιφή, κατάργηση μιας κατηγορίας μοιάζει αδιανόητη, όπως δείχνει χαρακτηριστικά η περίπτωση της δοτικής πτώσης των ονομάτων. Στα κλιτικά παραδείγματα συμποσούνται με τη γενική, π.χ. η *ευθεία των ενικών*: ο προφήτης, η γενική και δοτική: του προφήτη (Vernant 1990, II: 6). Παρά τον μορφολογικό αυτό συγχρητισμό, όμως, στο κεφάλαιο «περί ονόματος» η δοτική διατηρεί την αυτοτέλειά της ως πώση¹².

Τουλάχιστον μία —σημαντική, κατά τη γνώμη μου— καινοτομία επιφέρει ο Σοφιανός στο σύστημα των χρόνων του ρήματος. Εισάγει την κατηγορία του δεύτερου μέλλοντα, του

εξακολουθητικού: *θέλω γράφει*. Αν και ο σχηματισμός δεν έχει λάβει ακόμη την καθαρά χρονική του σημασία (διατηρεί τη βουλευτική)¹³, ο Σοφιανός αντιλαμβάνεται την επέκταση της διάκρισης όψης [aspect], μεταξύ συνοπτικού και μη συνοπτικού, στον μέλλοντα και την καταγράφει¹⁴. Δεν μπορούμε να πούμε το ίδιο για τη *Γραμματική της Ρωμαϊκής Γλώσσας* που συνέγραψε, έναν περίπου αιώνα μετά τον Σοφιανό, ο Σίμων Πόρτιος, για λογαριασμό του καρδινάλιου Ρισελιέ: ο συντάκτης παραθέτει μόνο τον πρώτο μέλλοντα, για τον οποίο όμως δίνει τον εναλλακτικό τύπο *θε γράψω* (μόριο + παρεμφατικός τύπος).

Για να έρθουμε τώρα στις σύγχρονες του Σοφιανού απόπειρες γραμματικής οργάνωσης των νεολατινικών γλωσσών,

«παράδειγμα». Οι εργασίες των Robins (1951), Padley (1976), Casevitz & Charpin (1983), Rosier (1988) κ.ά. έχουν ιχνογραφήσει τους δρόμους που ακολούθησε η ανάπτυξη της γραμματικής θεωρίας στη Δύση. Από τον Βάρωνα έως τον Δονάτο και τον Πρισκιανό, οι λατινοί γραμματικοί προ-

σάρμοσαν τη γραμματική θεωρία και ορολογία των Αλεξανδρινών και των επιγόνων τους στις απαιτήσεις της λατινικής, η οποία αποτέλεσε, μέχρι τον φθίνοντα Μεσαίωνα, το αποκλειστικό αντικείμενο σχολικής διδασκαλίας (Malberg 1991, κεφ. 5 και 6). Όπως ήταν αναμενόμενο, η ανανέωση του ενδιαφέροντος για την ελληνική στην αναγεννησιακή Ιταλία, δεν διεύρυνε ουσιαστικά τον γλωσσολογικό ορίζοντα των δυτικών λογίων¹⁵.

Εν πάση περιπτώσει, από τα τέλη του 15ου αι. το (ελληνο) λατινικό μοντέλο γραμματικής θα αποτελέσει το αναπόδραστο θεωρητικό πλαίσιο περιγραφής των ευρωπαϊκών και εξω-ευρωπαϊκών γλωσσών (Padley 1984· Augoux 1992, 1994)¹⁶. Το εύρος που προσλαμβάνει το φαινόμενο της *γραμματικοποίησης* [grammatisation] την εποχή αυτή —η προσπάθεια δηλαδή να εφοδιαστούν οι ζωντανές, ομιλούμενες γλώσσες της εποχής, οι *langues vulgaires*, με τις δύο βασικές μεταγλωσσικές τεχνολογίες, Γραμματική και Λεξικό— δεν έχει ιστορικό προηγούμενο και σχετίζεται με την εμφάνιση των ευρωπαϊκών εθνών¹⁷. Μέχρι την εποχή της συγγραφής της *Γραμματικής της κοινής των Ελλήνων γλώσσας*, έχουν εφοδιαστεί με γραμματική¹⁸, η γαλλική (1409 και εξής), η ιταλική (ξεκινώντας με τη δουλειά του Alberti), η καστιλιανική (1492, 1533), η τσεχική (1533), η γερμανική (1534), η πορτογαλική (1536), η ουγγρική (1539), στις οποίες, μέχρι τα τέλη του αιώνα, θα προστεθούν η πολωνική (1568), η ολλανδική (1584), η αγγλική (1586), η σλαβονική (1596) και η σερβοκροατική (1604). Το γεγονός ότι η γραμματικοποίηση των ευρωπαϊκών γλωσσών συμπίπτει χρονικά με τις ανακαλύψεις εξηγεί την ταυτόχρονη επέκταση του φαινομένου στα ανακαλυφθέντα εδάφη. Οι Πορτογάλοι συντάσσουν γραμ-

έχει καταρχάς επισημανθεί (Vitti 1966, 32) η αντιστοιχία των απόψεων του κερκυραίου λογίου με τον κατά έναν περίπου αιώνα νεότερο του L.B. Alberti, συγγραφέα μεταξύ άλλων μιας γραμματικής της λαϊκής γλώσσας της Τοσκάνης. Το χειρόγραφο των *Regole delle lingue fiorentine* δεν ευτύχησε να εκδοθεί, βρισκόταν όμως στη βιβλιοθήκη των Μεδίκων το 1495 (Marazzini 1992, 314). Εξάλλου, στο πρώτο τέταρτο, του 16ου αι. κυκλοφορούσαν στη Βενετία η Γραμματική του Fortunio, καθώς και το εγχειρίδιο του P. Bembo *Prose de la volgar lingua* (1525) — οι πρώτες σοβαρές απόπειρες καθορισμού του γραμματικού κανόνα και των λογοτεχνικών προτύπων της «γλωσσικής Ιταλίας» του Δάντη. Μέχρι τα τέλη του αιώνα, η παραγωγή εγχειριδίων γραμματικής στην ιταλική χερσόνησο θα είναι πληθωρική.

Το εξαιρετικά ενδιαφέρον στοιχείο, κατά την αντίληψή μου, στην επιχειρούμενη διερεύνηση των θεωρητικών καταβολών του Ν. Σοφιανού, είναι ότι ο δεύτερος πόλος που μόλις εντοπίσαμε δεν συνιστά στην πραγματικότητα μιαν έτερη γραμματική παράδοση η οποία εκβάλλει τις δικές της θεωρητικές επεξεργασίες στην τράπεζα εργασίας του γραμματικού μας. Πρόκειται για το ίδιο, θα τολμούσα να πω,

ματική της γκουαρανί της Βραζιλίας (1595), καθώς και των άλλων περιοχών που έχουν έλθει στη δικαιοδοσία τους. Το ίδιο κάνουν και οι Ισπανοί: μόνο μεταξύ 1524 και 1572 συντάσσονται πάνω από 100 γραμματικές των γηγενών γλωσσών του Μεξικού¹⁹.

Αυτή είναι σε αδρές γραμμές η επιστημονική δραστηριότητα στην περιοχή της γραμματικής τέχνης, την περίοδο κατά την οποία ο Νικόλαος Σοφιανός αποφασίζει να συντάξει την τριμερή Γραμματική και το Λεξικό του, εντασσόμενος έτσι απόλυτα στην ευρύτετη κίνηση γραμματικοποίησης των ευρωπαϊκών γλωσσών. Η ελληνική γραμματική παράδοση μέσα στην οποία εγγράφεται και την οποία προεκτείνει, αλλά και η νεόκοπη ευρωπαϊκή, του παρέχουν το ίδιο ακριβώς θεωρητικό οπλοστάσιο. Ο κερκυραίος λόγιος, το μεταφέρει, το εφαρμόζει, το προσαρμόζει στα εμπειρικά δεδομένα που αυτό καλείται να περιγράψει. Όταν λ.χ. διατηρεί το σύνολο των εγκλίσεων του ρήματος ή τη δοτική πτώση στην κλίση των ονομάτων δεν είναι περισσότερο δέσμιος του ελληνολατινικού παραδείγματος από ό,τι οι ομόλογοί του που ξεκινούν την περιγραφή αμερινδικών γλωσσών με την —ελλείπущα στις γλώσσες αυτές— γραμματική κατηγορία του άρθρου (Auroux 1992, 83), ή, για να μην πηγαίνουμε και πολύ μακριά, από όσους μέχρι τις μέρες μας επιμένουν στην επιβίωση της κατηγορίας της υποτακτικής στα νέα ελληνικά²⁰. Το θεωρητικό οπλοστάσιο της αρχαιότητας θα αρχίσει να λογίζεται ως κληρονομημένη γνώση που τελεί υπό έλεγχο και αναθεώρηση μόνο στον 20ό αι. με την έλευση της σύγχρονης γλωσσολογίας. Η επιστημολογική τομή, ως συνέπεια της αθρόας ανάπτυξης νέων κατηγοριών, θα αργήσει να γίνει, μια εικόνα όμως του τρόπου με τον οποίο οι κατηγορίες αυτές συμπλέκονται για να περιγράψουν μια φυσική γλώσσα μας δίνει η *Νεοελληνική γλώσσα* του Peter Mackridge: αν και μεγάλο μέρος των όρων είναι γνωρίμο από την αρχαιότητα, η μεταγλωσσική γνώση που περιέχεται εδώ είναι ποιοτικά διάφορη²¹.

Η πορεία ανάπτυξης των επιστημών του λόγου θα μπορούσε ασφαλώς να είχε ακολουθήσει εντελώς διαφορετική πορεία εάν το μοντέλο γραμματικοποίησης του μεγαλύτερου μέρους των γλωσσών στον κόσμο το είχε προσφέρει κάποια άλλη από τις μεγάλες αυτοφυνείς γραμματικές παραδόσεις, λ.χ. η κινεζική ή η αραβική. Αυτό που δοκίμασα να δείξω, είναι ότι δεδομένης της ιστορικής επικράτησης του ελληνολατινικού μοντέλου, οι πρώτες γραμματικές της κοινής νεοελληνικής που συγγράφτηκαν από τον 16ο αι. και εξής, όπως αυτή του Νικόλαου Σοφιανού, οφείλουν να κριθούν από τον τρόπο με τον οποίο το διαχειρίστηκαν.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Auroux, S. 1992. *Histoire des idées linguistiques*. 2ος τόμ. Παρίσι: Mardaga.
- . 1994. *La Révolution technologique de la grammatisation*. Παρίσι: Mardaga.
- Charpentin, M. & F. Charpin. 1983. «L'héritage gréco-latin». Στο *La Norme linguistique*, επιμ. É. Bédard & J. Maurais, 45-68. Παρίσι: Le Robert.
- Fleishman, S. 1982. *The Future in Thought and Language*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- Grammatici Graeci* 1878-1910. Λιψία: Teubner. IV 1. *Theodosii Alexandrini canones isagogici de flexione nominum et verborum. Georgii Choerobosci prolegomena et scholia in Theodosii Alex. can. isag. de flex. nominum*, εκδ. A. Hilgard, 1894. IV 2. *Georgii Choerobosci prolegomena et scholia in Theodosii Alex. can. isag. de flex. verborum. Sophronii patriarchae Alexandrini excerpta ex Ioannis Characis commentariis in Theodosii Alex. canones*, εκδ. A. Hilgard, 1894.
- Ηλιούδης, Γ. Ν. 1989. «Η Γραμματική του Κωνσταντίνου Λασκάρεως πρότυπο της Γραμματικής του Νικόλαου Σοφιανού». *Ελληνικά* 40 (2): 413-417
- Karantzola, E. 1993. Description sémantique de la particule *as* du grec moderne. Δημοσίευτη διδακτορική διατριβή. École des Hautes Études en Sciences Sociales.
- Keith Percival, W. 1992. «La connaissance des langues du monde». Στο Auroux 1992, 226-238.
- Κοσιδάκης, Μ. Ζ., επιμ. Υπό έκδοση. *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*. Αθήνα: ΕΛΙΑ.
- Κουμαριανού, Ατ., Α. Δρούλια & E. Layton. 1986. *Το ελληνικό βιβλίο (1476-1830)*. Αθήνα: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Malberg, B. 1991. *Histoire de la linguistique: de Sumer à Saussure*. Παρίσι: PUF.
- Marazzini, Cl. 1992. «Les traditions nationales: Italie». Στο Auroux 1992, 313-328.
- Martinez Manzano, T. 1994. *Konstantinos Laskaris: Humanist-Philologe-Lehrer-Kopist*. Meletemata 4. Αμβούργο.
- Padley, G. A. 1976. *Grammatical Theory in Western Europe, 1500-1700. The Latin Tradition*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- . 1985. *Grammatical Theory in Western Europe, 1500-1700. Trends in Vernacular Grammars*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- Παπαδόπουλος, Θ. 1984. *Ελληνική Βιβλιογραφία (1466-1800)*. 1ος τόμ. Αθήνα (Πραγματεία Ακαδημίας Αθηνών, αρ. 48).
- Portius, S. 1638. *Grammatica linguae graecae vulgaris*. Στο *Du Cange, Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*, σσ. XIX-XL, Παρίσι.
- Robins, R.H. 1951. *Ancient and Mediaeval Grammatical Theory in Europe*. Λονδίνο: G. Belle & Sons.
- Rosier, I., επιμ. 1988. *L'Héritage des grammairiens latins de l'Antiquité aux Lumières*. Παρίσι: L'Information grammaticale.
- Σοφιανός, Ν. 1977. *Γραμματική της κοινής των Ελλήνων γλώσσας*. Επιμ.-εισαγ. Θ. Χ. Παπαδόπουλος. Αθήνα: Κέδρος.
- Tonnet, H. 1982. «Note sur la constitution du futur du grec moderne». *Cahiers Balkaniques* 3: 105-119.
- . 1993. *Histoire du grec moderne*. Παρίσι: L'Asiathèque. Μτφρ. στα ελληνικά των Μ. Καραμάνου & Π. Λιαλιάτση υπό τον τίτλο *Ιστορία της νέας ελληνικής γλώσσας* (Αθήνα: Παπαδήμας, 1995)
- Vernant, M. 1990. *La Grammaire de Nicolas Sophianos*. Transcription diplomatique du manuscrit gr. 2592 de la Bibliothèque nationale et établissement du texte. Δημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία (Mémoire de D.E.A.). INALCO.
- Vitti, M. 1966. «Nicola Sofianos e la commedia dei tre tiranni di A. Ricchi». Νάπολη.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- Εργοβιογραφικά στοιχεία για τον Ν. Σοφιανό (από προγενέστερες μελέτες των Πανδή, Vitti, Μουστοξύδη κ.ά.) παρουσιάζονται στην εισαγωγή του Θ. Χ. Παπαδόπουλου στην έκδοση της *Γραμματικής* (1977, 125-165).
- Δηλώνεται στον επίλογο της *Γραμματικής* (Vernant 1990, II: 71): «Διότι οι επιστήμαις μαθαίνονται όχι μόνον με την ελληνικήν γλώσσαν, αμψί και με πάσαν άλλην γλώσσαν όπου ναν' ανάμεσα στους ανθρώπους, καλά και αν ήταν η βαρβαρότερη του κόσμου, πόσω μάλλον η εδική μας ομιλία, η κοινή λέγω, οπόχει τέτοιαν ευταξίαν και αρμονίαν και κάλλωπισμόν, όπου, ως εγώ νομίζω, άλλη να μηδέν είναι όπου καν να της σιμώνει».
- Στην εισαγωγή του *Παιδαγωγού* διατυπώνονται ρητά οι λόγοι που οδήγησαν τον Ν. Σοφιανό (1977, 259-260) στη μεταγλώττιση του κειμένου: «Βλέποντας, θεοφιλέστατε δέσποτα, ότι διά την μακράν και πικροτάτην δουλοσύνην, το ημέτερον γένος εξέτεσε και ουδέ καν αναθυμάται την προκοπήν όπου είχαν οι προγόνοι μας, [...], ώρμησα και εγώ, με γνώμην και παρακίνησιν των ειρημένων ελλογίμων και ευγενών ανδρών, από όσον δύναμαι, θεού οδηγούντος, να μεταγλωττίσω και να πεξεύσω από τα βιβλία όπου να είναι χρήσιμα και ωφέλιμα εις το να ανακαινοσθή και να αναπτερυγιάσει από την τόσην απαιδευσία το ελεεινόν γένος».
- Τέσσερα μόλις χρόνια αργότερα, η έκδοση εξαντλήθηκε, οπότε ο Legrand προχώρησε σε δεύτερη έκδοση, η οποία περιείχε αρκετές διορθώσεις σε σχέση με την προηγούμενη αλλά και ορισμένα λάθη που δεν υπήρχαν στην έκδοση του 1870. Η έκδοση του 1977 από τις Εκδόσεις Κέδρος αναπαράγει την έκδοση του 1874. Πιστότερη εικόνα του –αυτόγραφου– κειμένου, παραδίδει η διπλωματική μεταγραφή του χειρογράφου gr. 2592 της Bibliothèque nationale από τον Marc Vernant.
- Στοιχεία για την κλίση των αρχαίων πρωτόκλιτων και τριτόκλιτων ονομάτων και για το ρηματικό σύστημα χρόνων παρουσιάζω στο σχετικό λήμμα της υπό έκδοση *Ιστορίας της ελληνικής γλώσσας* από το ΕΛΙΑ. Συστηματικότερη έρευνα έχει αναληφθεί στο πλαίσιο ερευνητικού προγράμματος του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας σχετικά με τη δημόδη πεζογραφία του 16ου αι., επί τη βάσει του Αρχείου της Ελένης Κακουλίδη-Πάνου.
- Για μια πανοραμική εικόνα, βλ. Κουμαριανού, Δρούλια & Leyton (1986, 49-72).
- Εφεξής οι παραπομπές των αντιπαραβαλλομένων γραμματικών θα γίνονται στα ακόλουθα αντίτυπα εκδόσεων της Γενναδείου Βιβλιοθήκης: για τα *Ερωτήματα* του Χρυσολωρά, τη *Γραμματική* του Γαζή και τα *Ερωτήματα* του Χαλκοκονδύλη, στις εκδόσεις του Άλδου (Βενετία, 1512, 1495 και 1494-5 αντίστοιχα)· για την *Επιτομή* του Λάσκαρι, στην έκδοση του Δαμιλά (Μιλάνο, 1476), η οποία ανατυπώθηκε το 1966 στο Άμστερνταμ από τον Μ. Hakkert. Για την εκδοτική τύχη των γραμματικών αυτών μεταξύ 15ου και 19ου αι., βλ. Παπαδόπουλος (1984, 1666-1715, 2350-2409, 1579-1581 και 3420-3476).
- Η αντιπαραβολή αυτή θα ήταν πληρέστερη εάν είχε καταστεί δυνατόν να συμβουλευτώ την πρόσφατη διατριβή του Förstel, Ch. 1992. Étude sur les ouvrages de Manuel Chrysoloras, Théodore Gaza et Constantin Lascaris. Δημοσίευτη διδακτορική διατριβή. École des Chartes.
- Βλ. σχετικά την πεισιτιχή επιχειρηματολογία του Lallot (1989, 19-26).
- Η Martinez Manzano (1994, 190) επαναφέρει τη θέση του Voltz ότι οι ουμανιστικές γραμματικές πρέπει να αναχθούν σε κάποια επιτομή του έργου του γραμματικού, και μαθητή του Μάξιμου Πλανούδη, Μανούλ Μοσχόπουλου.
- Για τη σταδιακή υποχώρηση των συνθετικών εγκλιτικών τύπων, βλ. Tonnet 1993 (κυρίως 30-32, 62-64 κ.α.).
- «(5) Συμβαίνει δε νακολουθούν το όνομα πέντε τινά: γένη, είδη, σχήματα, αριθμοί και πώσεις. [...] Πώσεις πέντε: ευθεία, ο άνθρωπος· γενική, του ανθρώπου· δοτική, του ανθρώπου· αιτιατική, τον άνθρωπον· κλητική, ω άνθρωπε» (Vernant 1990, II: 3).
- Τα επιμέρους στάδια της σημασιολογικής αυτής εξέλιξης –της παρα-

γωγής δηλ. μέλλοντα γραμματικού χρόνου από ρήματα που σημαίνουν υποχρέωση ή επιθυμία– περιγράφονται στη Fleischman 1982· για την έκφραση της «μελλοντικότητας» στα νέα ελληνικά, βλ. Tonnet 1982 και 1993, 80 κ.ε.

14. Ας σημειωθεί, πάντως, ότι ο Σοφιανός δεν επινοεί μιαν εντελώς νέα κατηγορία αλλά ανασημασιοδοτεί μια παλαιά: ο μέλλον β' υπάρχει και στα αρχαία ελληνικά, αναφέρεται όμως σε μια κατ' εξαίρεση δυνατότητα διπλού μορφολογικού σχηματισμού.

15. Περιορισμένα αποτελέσματα είχε και η μελέτη της εβραϊκής (από τα τέλη του 15ου αι.), παρά το γεγονός ότι η γραμματική ανάλυση της γλώσσας αυτής δεν γινόταν με όρους λέξεων και παραδειγμάτων αλλά ριζών και παραθημάτων. Οι σημιτικές γλώσσες, ωστόσο, θα είναι οι πρώτες που οι Ευρωπαίοι θα αντιμετωπίσουν ως οικογένεια γλωσσών (Keith Percival 1992, 227-228).

16. Ο Auroux (1994, 82-88) συζητά διεξοδικά το ρόλο της περιγραφής της λατινικής ως παράγοντα θεωρητικής ομογενοποίησης στις επιστήμες του λόγου και σκιαγραφεί τον «δικτυακό» τρόπο με τον οποίο οργaanώνονται οι γλωσσολογικές γνώσεις [μεταφράζω περιληπτικά]: «Μια γραμματική της λατινικής, συνταγμένη στη λατινική μεταφράζεται σε μια ομιλούμενη γλώσσα· η μεταγλώσσα παραμένει η ίδια· το ίδιο ισχύει εάν συντάξουμε στα λατινικά μια γραμματική της ομιλουμένης ή εάν, με βάση το προηγούμενο σχήμα, συντάξουμε στην ομιλουμένη γραμματική της ομιλουμένης· η κατάσταση, τέλος, δεν αλλάζει εάν η μεταγλώσσα μιας οποιασδήποτε ομιλουμένης χρησιμοποιηθεί στη σύνταξη απροσδιόριστου αριθμού ομιλούμενων γλωσσών». Εύλογο είναι ότι οι συνεχείς προσαρμογές δεν αφήνουν ανεπηρέαστο το αρχικό θεωρητικό πλαίσιο, έτσι που να μπορούμε να μιλάμε για μια *διευρυνμένη λατινική γραμματική* [Grammaire Latine Étendue].

17. Εκτός από την εδραίωση των εθνών-κρατών στην ευρωπαϊκή ήπειρο, πρέπει να συνυπολογιστεί η τυπογραφία και ένας άλλος γεω-πολιτικός παράγοντας, οι εξερευνησίες, με το παρεπόμενο ενδιαφέρον εκμάθησης των αυτόχthonων «εξωτικών» γλωσσών.

18. Τα στοιχεία αντλούνται από το σχετικό παράρτημα που περιέχεται στον Auroux (1992, 53-56 και, με μικρές προσθήκες, 1994, 183-189).

19. Η γενική στάση των Ευρωπαίων απέναντι στις γλωσσολογικές παραδόσεις που συναντούν δεν είναι να τις μελετήσουν καθεατές, και παρεπόμενα να εμπλουτίσουν (ή και να αναθεωρήσουν) την ευρύτερη γνώση τους για το φαινόμενο γλώσσα· πρωταρχικός στόχος τους είναι να τις κάνουν να «χωρέσουν» στη δική τους μεταγλώσσα.

20. Τα επιχειρήματα του Τζάρτζανου, στη δημόσια αντιπαράθεσή του με τον Ανδριώτη τη δεκαετία του '30, καθώς και τα πιο πρόσφατα επιχειρήματα των Βελουδή-Φίλιππάκη, υπέρ της επιβίωσης της υποτακτικής, τα συζητώ εκτενώς στο Karantzola (1993, 90-106).

21. Βέβαια, η προσέγγιση που προτείνεται εδώ απέχει πολύ από το να υιοθετηθεί στη σχολική πρακτική.

* Μια πρώτη μορφή του κειμένου παρουσιάστηκε στο συνέδριο «Τα όρια της αρχαίας κληρονομιάς», που οργάνωσε το Πανεπιστήμιο Κρήτης, στις 30 Οκτωβρίου-3 Νοεμβρίου 1996 στο Ρέθυμνο.